УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.57

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕМБРІОНУ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИКО-БІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ

Шишко І.М.,
аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Шишко І.М. Правовий статус ембріону людини та його вплив на правове регулювання медико-біологічних досліджень ембріонів людини.

У статті досліджується питання визначення правового статусу ембріона людини, а також його вплив на правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Автор зауважує, що наразі відсутній єдиний підхід щодо правового статусу ембріона людини та вказує на наявність 2 основних підходів, які передбачають, що ембріон людини є суб'єктом або об'єктом права. Не погоджуючись з обидвома підходами, які не можуть забезпечити баланс між захистом ембріона людини і повагою до людської гідності, з одного боку, та інтересами людини, суспільства, держави і науки, з іншого, автор наголошує на необхідності закріплення за ембріоном людини особливого правового статусу, який здатен забезпечити такий баланс. Автор підкреслює, що наведений правовий статус ембріона людини повинен ґрунтуватися на повазі до людської гідності, яка є морально етичним стандартом, визнаним суспільством. Апелювання до людської гідності, як до морально етичного стандарту, а не до суб'єктивного права дозволяє надати ембріону належний, однак не абсолютний правовий захист, що дозволить будувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини з урахуванням балансу інтересів, про який йшлося вище. З метою дотримання балансу інтересів, автор пропонує вибудовувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, основуючись на системі норм права, які встановлюють заборони та обмеження для проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Така модель правового регулювання також забезпечить дотримання морально-етичного стандарту, який існує в конкретному суспільстві та буде враховувати економічні, політичні, релігійні та інших особливості кожної країни. Здійснивши вивчення міжнародних та національних нормативно-правових актів, автор доходить до висновку, що вказана модель вже використовується як на міжнародному, так і на національному рівнях протягом багатьох років.

Ключові слова: правовий статус, ембріон людини, медико-біологічні дослідження, людська гідність, баланс інтересів.

Shyshko I.M. The legal status of the human embryo and its influence on the legal regulation of biomedical research on human embryos.

The article examines the problem of determining the legal status of the human embryo and its influence on the legal regulation of social relations arising in conducting biomedical research on human embryos. The author notes that there is currently no single approach to the legal status of the human embryo and points out that there are two main approaches, according to which the human embryo is either a subject or an object of law. Disagreeing with both approaches, which are unable to strike a balance between the protection of the human embryo and respect for human dignity, on the one hand, and the interests of the individual, society, the State, and science on the other, the author stresses the need to give the human embryo a special legal status that can ensure such a balance. The author stresses that this legal status of the human embryo should be based on respect for human dignity, which is a moral and ethical standard recognized by society. The appeal to human dignity as a moral and ethical standard, rather than to human dignity as a subjective right, makes it possible to provide the human embryo with adequate, but not

absolute, legal protection, which will make it possible to establish a legal regulation of the social relations arising in the process of conducting biomedical research on human embryos, taking into account the balance of interests discussed above. To maintain the balance of interests, the author proposes to build the legal regulation of social relations arising in conducting biomedical research on human embryos based on the system of legal regulations establishing prohibitions and restrictions on biomedical research on human embryos. Such a model of legal regulation will ensure compliance with the moral and ethical standards existing in each society, taking into account the economic, political, religious, and other characteristics of each country. After studying international and national legal acts, the author concludes that this model has been used for many years at the international and national levels.

Key words: legal status, human embryo, biomedical research, human dignity, balance of interests.

Постановка проблеми. Наразі формування правового статусу ембріона людини є надважливим завданням правової науки та практики, від якого залежить можливість права регулювати суспільні відносини, які виникають, зокрема в процесі проведення процедури штучного запліднення, терапевтичного клонування людини, донорства статевих клітин людини, використання ембріонів людини з комерційною та промисловою метою та проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Саме формування правового статусу ембріона людини дозволить визначити межі допустимої взаємодії людини з ембріоном людини та, як наслідок, допустимість наведених вище дій.

Більше того, з розвитком науки та появою можливості безпосередньої взаємодії людини з ембріоном людини, зокрема шляхом проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини, питання формування правового статусу ембріона людини стає все більш гострим. Це пов'язано з тим, що наразі ембріон людини може виступати у якості об'єкта медико-біологічних досліджень, які можуть бути не просто шкідливими для останнього, такі дослідження можуть бути деструктивними для ембріона людини. Як наслідок, виникає необхідність у побудові такої системи правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, яка б, з одного боку, надавала належний правовий захист ембріону людини від безконтрольного використання та знищення останнього, а з іншого – забезпечувала б розвиток науки.

Мета дослідження – встановити правовий статус ембріона людини та визначити вплив останнього на медико-біологічні дослідження ембріонів людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику вказаного питання вивчали такі науковці, як: Кашинцева О.Ю., Коренга Ю.В., Крушельницька Г.Л. та Басай О.В., Заболотна М.Р., Терешкевич Г.Т. та інші. Однак, зважаючи на відсутність єдності у підходах до правового статусу ембріона людини, досліджувана проблема є актуальною та потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що перші спроби формування правового статусу ембріона людини були здійснені ще за часів Римської держави, за законами якої зачата, але не народжена дитина хоча і не мала ідентичного з людиною статусу, однак мала певні інтереси, які охоронялися державою, правовий статус ембріона людини досі остаточно не сформований. Наразі існує два основних підходи до формування правового статусу ембріона людини. Відповідно до першого підходу, ембріон людини визнається суб'єктом права, тобто останній наділяється цінністю повноцінної людської істоти та правами, які притаманні людині. Тобто, правовий статус ембріона людини прирівнюється до правового статусу людини, як наслідок, будь-які маніпуляції з ембріоном людини, які є шкідливими та деструктивними для нього, вважаються недопустимими. В даному випадку діє повна заборона на проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини з науковою метою, з одночасним дозволом на проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини з терапевтичною метою. Слід зауважити, що терапевтична мета визнається лише в тому випадку, якщо медико-біологічні дослідження корисні саме для ембріона людини, тобто, медико-біологічні дослідження ембріонів людини визнаються терапевтичними, виключно у тому разі, якщо вони спрямовані на покращення стану ембріона людини, який є безпосереднім об'єктом таких досліджень. В свою чергу, відповідно до другого підходу, ембріон людини визнається об'єктом права та не наділяється правами та інтересами. В даному випадку, за ембріоном людини не визнається цінності людської істоти, як наслідок, останній переходить в правовий режим речі з можливістю володіння, користування та розпорядження такою річчю. Даний підхід дозволяє проводити медико-біологічні дослідження ембріонів людини без будь-яких обмежень,

зокрема, дозволяючи створення ембріонів виключно з науковою метою, використання для проведення досліджень необмежену кількість ембріонів, використання ембріонів людини з промисловою та комерційною метою.

Якщо вивчити напрацювання українських вчених, то можна зробити висновок, що в національній правовій науці немає єдності в питанні визначення правового статусу ембріона людини. Так, Коренга Ю.В. вказує, що ембріон є об'єктом, що створений в результаті людської діяльності у лабораторних умовах [1]. В свою чергу, Крушельницька Г.Л. та Басай О.В. стверджують, що з цивільно-правової точки зору «свіжі» ембріони in vitro мають ознаки об'єкта цивільних прав, оскільки їх створення, використання та визначення їхньої подальшої долі відбувається за цивільно-правовими угодами [2]. Крушельницька Г.Л. також зазначає, що доцільно вважати кріоконсервовані ембріони in vitro особливими об'єктами цивільних прав, створеними із біологічного матеріалу пацієнтів-учасників процедури ДРТ. Такі об'єкти є обмеженими в обороті, з огляду на їх специфічний характер людського зародку та біологічне походження, а також через обмежений склад учасників цивільного обороту, яким вони можуть належати [3]. Валід Камаль Абдель Салам Атіа робить висновок, що ембріон, безперечно можна вважати об'єктом права, який має особливі властивості [4]. Іншої позиції притримується, зокрема, Заболотна М.Р, .яка зазначає, що аналізуючи різні думки науковців, медиків, ми дійшли висновку, що ембріон людини у жодному разі не може розглядатися як об'єкт права, тому використовувати його у комерційних цілях просто неприпустимо. Позаяк людина та її права визнаються найвищою соціальною цінністю, проведення різних маніпуляцій з ембріонами знецінює розуміння людського життя ще до народження. Вважаємо, що ембріон належить до суб'єктів репродуктивних правовідносин та потребує належного правового захисту з боку держави [5]. В свою чергу, Терешкевич Г.Т. доходить до висновку, що від моменту злиття гамет нова людська істота, що забезпечена новою інформаційною структурою, починає діяти як індивідуальна єдність, керована своєю координаційною генетичною системою. Ця «нова людська клітина», а отже, «новий людський індивід», який починає «власний життєвий цикл», постійно розвивається за всіх задовільних умов, як зовнішніх, так і внутрішніх. Починаючи від запліднення, ембріон є людиною, що здійснює свій життєвий цикл, а не людським індивідом у потенції [6]. Таким чином, можна зробити висновок, що українські науковці розділилися на два табори, які мають кардинально різні точки зору з приводу правового статусу ембріона людини, а саме, одні вважають, що ембріон людини є суб'єктом права, інші – об'єктом.

На нашу думку, обидва підходи, про які йшлося вище не можуть забезпечити належне правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, оскільки обидва порушують баланс інтересів, дотримання якого є надважливим при регулюванні вказаних суспільних відносин. Такий баланс інтересів передбачає, що правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини повинне основуватися на балансі між належним захистом ембріонів людини та інтересами людини, суспільства, держави і науки. Таким чином, якщо визнати ембріон людини суб'єктом права і прирівняти статус останнього до статусу людини, це беззаперечно надасть ембріону людини найвищий правовий захист, однак, унеможливить проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, що, в свою чергу, значно уповільнить, а в окремих випадках, навіть зупинить розвиток науки. В свою чергу, якщо визнати ембріон людини об'єктом права, це надасть можливість проводити медико-біологічні дослідження ембріонів людини без обмежень, що, безумовно, значно пришвидшить розвиток науки, однак, в той же час, позбавить ембріон людини будь-якого захисту, що може призвести до завдання шкоди людині, її правам та порушення людської гідності. Отже, в обидвох випадках баланс інтересів не буде дотриманий.

Зважаючи на вищевикладене, виникає необхідність у закріпленні за ембріоном людини такого правового статусу, який з одного боку захищав би інтереси останнього, а з іншого – забезпечував би дотримання інтересів людини, суспільства, держави та розвиток науки. На нашу думку, необхідно закріпити за ембріоном людини особливий правовий статус, який повинен забезпечити останньому належний, але не абсолютний правовий захист. З цього приводу консультативна рада з етики Міністерства охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення США зазначає, що людський ембріон має право на глибоку повагу, але ця повага не обов'язково охоплює всі юридичні та моральні права, притаманні людині [7]. Схожого висновку дійшов і комітет з питань запліднення людини та ембріології Департаменту охорони здоров'я та соціального забезпечення Сполученого

Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, який у своєму висновку зазначає, що ембріон людини повинен мати особливий статус і ніхто не повинен проводити дослідження на людських ембріонах, цілі яких можуть бути досягнуті за допомогою досліджень на тваринах або в будь-який інший спосіб [8]. Водночас, Комітет з біоетики Ради Європи, підсумовуючи позиції щодо морального статусу ембріона людини, дійшов висновку, що більшість позицій, які стосуються статуса ембріона людини, передбачають, що ембріон уважається таким, який заслуговує принаймні на певний рівень захисту [9]. Рада з охорони здоров'я Нідерландів у своєму дослідженні «Правило 14 днів» у законі Нідерландів «Про регулювання дій щодо репродуктивних клітин та ембріонів» визнає, що ембріон уважається ранньою формою людського життя, яка заслуговує на певний ступінь захисту. Гідний захисту означає, що ембріони заслуговують на шанобливе ставлення. Із моральних міркувань існують обмеження на способи використання людського ембріона [10]. Отже, можна констатувати, що на міжнародному рівні сформувався консенсус щодо статусу ембріона людини, який полягає у тому, що ембріон людини є організмом, який заслуговує на повагу та належний, але не абсолютний правовий захист.

Слід зауважити, що особливий правовий статус ембріона людини як організму, який здатен розвинутися в повноцінну людину повинен ґрунтуватися на повазі до людської гідності. Саме людська гідність є тим критерієм, який визначає чи допустима та чи інша дія з ембріоном людини, чи ні. Вказане підтверджується міжнародними нормативно правовими актами, які забороняючи певні дії з ембріоном людини посилаються саме на порушення людської гідності. Так, стаття 11 Загальної декларації про геном людини та права людини від 11.11.1997 (надалі – Декларація) встановлює недопустимість практики, що суперечить людській гідності, такої як клонування в цілях відтворення людини [11]. Водночас, Директивою 98/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 06.07.1998 «Про правову охорону біотехнологічних винаходів» встановлено, що процеси, використання яких порушує людську гідність, такі як процеси створення химер зі статевих клітин або тотипотентних клітин людини і тварин, є непатентоспроможними [12]. Використання людської гідності як основи правового статусу ембріона людини також притаманне міжнародним судовим установам. Так, Європейський суд із прав людини у своєму рішенні у справі VO v. FRANCE від 08.06.2004 зазначив, що потенційна можливість ембріона людини та його здатність стати людиною вимагає надання йому захисту з метою дотримання вимог захисту людської гідності [13]. Водночас, Суд Європейського Союзу у своєму рішенні у справі Oliver Brüstle v Greenpeace eV від 18.10.2011 зазначив, що необхідно вилучати з-під патентної охорони будь-яку технологію, яка може суперечити людській гідності, а отже термін «людський ембріон» повинен розумітися в широкому сенсі [14].

Вважаємо за необхідно уточнити, що ембріон людини не наділяється людською гідністю, в цьому випадку не йде мова про людську гідність у розмінні суб'єктивного права, в свою чергу, йдеться про гідність людини, яка по своїй суті є морально-етичним стандартом, тобто сукупністю основних соціальних цінностей і засад функціонування суспільства, які сформовані суспільством та визнані ним [15]. Тобто, при формуванні правового статусу ембріона людини та відповідного правового регулювання, необхідно використовувати саме вказаний морально-етичний стандарт. Як наслідок, правовий статус ембріона людини та відповідний захист не є абсолютними і вони можуть бути зіставлені з інтересами людини, суспільства, держави та науки. В цьому випадку правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі взаємодії людини з ембріоном людини, зокрема, в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріона людини, повинно ґрунтуватися на системі норм права, які встановлюють заборони та обмеження. Така система забезпечить, по-перше, повну заборону дій, які є неприпустимими, тобто такими, що не відповідають морально-етичному стандарту суспільства, по-друге, обмеження для дій, які хоча і не суперечать морально-етичному стандарту, однак, можуть завдавати шкоду людині, її правам та людській гідності. Як наслідок, вказана система заборон і обмежень забезпечить той баланс інтересів, який необхідний для належного правового регулювання суспільних відносин, які виникають під час проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини.

Якщо проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, можна зробити висновок, що правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ґрунтується саме на системі заборон та обмежень [16]. Так, відповідно до ст. 11 Декларації забороняються дії, що суперечать людській гідності, такі, як репродуктивне клонування людини [11]. Таким чином, першою забороною є заборона проведення будь-яких досліджень, ме-

тою яких є репродуктивне клонування, тобто клонування з метою відтворення людини. Додатково наголошуємо, що заборона стосується лише репродуктивного клонування та не поширюється, зокрема на терапевтичне та генетичне клонування [16]. В свою чергу, Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (надалі – Конвенція) окрім заборон встановлює також обмеження для медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Статтею 13 Конвенції встановлено, що втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків [17]. Наведена стаття одночасно встановлює заборону і обмеження для досліджень, метою яких є видозміна геному людини. Так, даною статтею забороняються дослідження, метою яких є: 1) видозміна геному людини, яка здійснена не в профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях; 2) внесення видозмін у геном нащадків. Однак, якщо внесення видозміни в геном людини здійснюється у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, то такі дослідження можуть проводитися [16]. Відповідно до ст. 14 Конвенції використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю [17]. Якщо проаналізувати дану статтю, то можна побачити, що як і в попередньому випадку, даною статтею одночасно встановлена заборона і обмеження для медико-біологічних досліджень, що стосуються селекції статі майбутньої дитини. Конвенцією забороняється проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, які стосуються селекції статі майбутньої дитини, однак, такі дослідження дозволяються у тому разі, коли є необхідність уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю [16]. Статтею 18 Конвенції забороняється вирощування ембріонів для дослідних цілей та обмежується проведення досліджень на ембріонах in vitro. Таке обмеження передбачає, що якщо законодавство дозволяє проводити дослідження на ембріонах in vitro, воно забезпечує належний захист ембріона [16].

Якщо вести мову про національне правове регулювання, то значна кількість країн також використовує систему заборон і обмежень для правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Однак, зважаючи на сформований в кожній країн морально-етичний стандарт, такі заборони та обмеження можуть бути більш слабкими або більш жорсткими. Так, відповідно до ст. 5 Закону Канади «Про допоміжну репродукцію людини» від 29.03.2004, жодна особа не повинна свідомо, зокрема: 1) створювати клон людини; 2) трансплантувати сперму, яйцеклітину, ембріон або плід нелюдської форми життя людині; 3) створювати химеру або трансплантувати химеру людині або нелюдській формі життя; 4) створювати гібрид з метою репродукції або трансплантувати гібрид людині або нелюдській формі життя [18]. Відповідно до Закону Італійської Республіки «Про допоміжні репродуктивні технології» № 40 від 19.02.2004: 1) заборонені будь-які експерименти на ембріоні людини; 2) клінічні та експериментальні дослідження ембріона людини дозволені за умови, що вони спрямовані виключно на пов'язані з ембріоном людини терапевтичні й діагностичні процедури, метою яких є захист здоров'я та розвитку самого ембріона, а також за відсутності альтернативних методів; 3) забороняється створення ембріонів людини для дослідницьких чи експериментальних цілей; 4) забороняється будь-яка форма селекції ембріонів та гамет для євгенічних цілей, за винятком заходів діагностичної та терапевтичної спрямованості; 5) забороняється клонування людини; 6) забороняється запліднення статевої клітини людини гаметою іншого виду та утворення гібридів або химер [19]. Відповідно до п. 2 ст. 3 Закону Швейцарської Конфедерації «Про дослідження з залученням ембріональних стовбурових клітин» № 810.31 від 19.12.2003, забороняється отримувати стовбурові клітини з надлишкового ембріона після сьомого дня його розвитку [20]. Статтею 3 Закону Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії «Про запліднення та ембріонологію людини» від 01.11.1990 встановлено, що ніхто не може створювати ембріон інакше, як на підставі ліцензії. Ліцензія не може надавати дозвіл на підтримання або використання ембріона після появи первинної смужки. Первинна смужка з'являється у ембріона не пізніше закінчення 14-денного періоду, починаючи з дня, коли розпочався процес створення ембріона, не враховуючи часу, протягом якого ембріон зберігався [21]. Як можна побачити, кожна країна створила власну модель системи заборон та обмежень, зважаючи на політичні, релігійні, економічні та інші особливості.

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, можна підсумувати, що з метою дотримання балансу між захистом ембріона людини і повагою до людської гідності з однієї сторони, та забезпеченням

інтересів людини, суспільства, держави та науки з іншої, за ембріоном людини необхідно закріпити особливий правовий статус, який забезпечить належний, але не абсолютний захист ембріона людини. Такий особливий правовий статус дозволить будувати правове регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини, ґрунтуючись на системі норм права, які закріплюють заборони та обмеження проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини. Така модель правового регулювання забезпечить дотримання морально-етичного стандарту, який існує в конкретному суспільстві, а також врахування економічних, політичних, релігійних та інших особливостей кожної країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коренга Ю. Визначення правового статусу ембріона *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 99–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_2_21.
2. Крушельницька Г.Л., Басай О.В. Цивільно-правова природа «свіжих» неімплантованих ембріонів людини in vitro. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2022. № 2. С. 23–28. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2022/2/4.pdf.
3. Крушельницька Г.Л. Кріоконсервовані ембріони in vitro як об'єкти цивільних прав. *Часопис цивілістики.* 2020. Вип. 37. С. 36–41. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c49749d5-75b5-4375-b31f-203c9c3b82c2/content.
4. Валід Камаль Абдель Салам Атіа. Правове регулювання правового статусу ембріону. *Держава та регіони*. Серія: Державне управління. 2019. № 3 (67). С. 43–47. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2019/10.pdf.
5. Заболотна М.Р. Ембріон – суб'єкт чи об'єкт репродуктивних правовідносин? *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2021. № 1. С. 225–234. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2021/29.pdf.
6. Терешкевич Г.Т. Гідність та недоторканість людського життя як фундаментальні цінності державотворення. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2019_12_12.
7. Ethics Advisory Board, Department of Health, Education and Welfare. HEW Support of Research Involving Human In Vitro Fertilization and Embryo Transfer: Report and Conclusions. URL: https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/559350.
8. Звіт комітету з питань запліднення людини та ембріології Департаменту охорони здоров'я та соціального забезпечення Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії від 1984 року. URL: https://www.hfea.gov.uk/media/2608/warnock-report-of-the-committee-of-inquiry-into-human-fertilisation-and-embryology-1984.pdf.
9. The protection of the human embryo in vitro. Report by the Working Party on the Protection of the Human Embryo and Fetus. (CDBI-CO-GT3) URL: https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/activities/04_human_embryo_and_foetus_en/CDBI-CO-GT3(2003)13E.pdf.
10. Health Council of the Netherlands. The 14-day rule in the Dutch Embryo Act The Hague: Health Council of the Netherlands, 2023; publication no. 2023/16e. URL: https://www.healthcouncil.nl/documents/advisory-reports/2023/10/31/the-14-day-rule-in-the-dutch-embryo-act.
11. Загальна декларація про геном людини та права людини від 11.11.1997. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-human-genome-and-human-rights?hub=387.
12. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0044.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі VO v. FRANCE (заява № 53924/00) від 08.07.2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61887%22]}.
14. Рішення Суду Європейського Союзу від 18.10.2011 у справі Oliver Brüstle v Greenpeace. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62010CJ0034.
15. Шишко І.М. Ембріон людини як юридична категорія: міжнародний досвід та національні реалії. *Юридичний вісник*. № 6/2023. URL: http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2023.html.
16. Шишко І.М. Загальна характеристика заборон та обмежень проведення медико-біологічних досліджень ембріонів людини та їх вплив на патентування. Матеріали Всеукраїнської

науково-практичної конференції «Взаємодія норм міжнародного і національного права крізь призму процесів глобалізації та інтеграції» (29 березня 2024 року).
17. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 4.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
18. Закон Канади «Про допоміжні репродуктивні технології» від 29.03.2004. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/a-13.4/page-1.html.
19. Закон Італійської Республіки «Про допоміжні репродуктивні технології» № 40 від 19.02.2004. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.presidente.della.repubblica:2004;40~art12!vig=.
20. Закон Швейцарської Конфедерації «Про дослідження з залученням людських істот» № 810.30 від 30.09.2011. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2013/617/en#chap_1.
21. Закон Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії «Про запліднення та ембріонологію людини» від 01.11.1990. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/37.